

Chicago Okulu Cooley, Dewey, Mead ve Park

Amerikan sosyolojisi açısından belirleyici olan dönem, İkinci Dünya Savaşı'nın öncesi ve sonrasındaki on yıla, 1930'ların ortasından 1950'lerin ilk yarısına uzanıyordu. Bu dönem, toplumsal yaşamın doğasını anlamaya çalışan yeni bir akademik disiplin için hem yöntembilim, hem de araştırma konuları açısından sürekli yenilik ve keşiflerle dolu olmuştu. Amerikan üniversitelerinden beklenen rol, aslında sadece Amerika'ya özgü olmayan bir soruna ilişkin sistematik incelemeler yapmakta öncü olmalarıydı. Yeni Dünya, milyonlarca insanın daha iyi bir yaşam arayışıyla terkettiği, tarihsel kökleri çok daha derindeki Eski Dünya'yla karşılaştırıldığında, hem bir toplumsal keşif ve hem de siyasal bir deneydi. Tarihin Amerika'nın sırtına yüklediği ağırlık, Avrupa'ya göre çok daha hafifti. Amerikan İç Savaşı'nın ardından, 19. yüzyıl sonunda ülkenin batısı nihayet yerli yerine oturmuştu. 20. yüzyıl başında egemen olan Amerikan ilerlemeci düşüncesi, "büyük toplum" idealini, bir başka deyişle Amerikan rüyasını hayata geçirmekle ilgileniyordu. Bu rüya, yeni keşfedilen toprakların fırsatlarla dolu olduğu inancıyla Amerikanın doğu kıyılarına ayak basan kalabalık kitlelerin umutları ve arzularında hayat bulmuştu.

İşte bu nedenle, toplumsal olanın doğasına ilişkin bir dizi soru, Amerika'nın bu sözü edilen bağlamında salt akademik sorulardan ibaret değildi. Toplum olmak ne anlama gelir? İnsanlar arasında ne tür bağlar kurulur? Bireysel davranışlar nasıl şekillenir? İnsanlar bir topluluk olarak bir arada nasıl yaşayabilir? Bir topluluk nasıl yaratılır? "Ben" ve "ötekiler" arasındaki ilişki nedir? Peki ya "ben" ve "ötekiler" nasıl iletişim kurarlar? Bunlar ne yalnızca akademik sorulardı, ne de geçmişe bakarak cevaplanabilecek türde sorulardı. Avrupa'nın aksine ABD, bu soruların cevaplarının bulunabileceği bir geçmişten yoksundu, bunlar o güne ve geleceğe dair sorulardı. Örneğin "birey" ile "grup" arasında nasıl bir ilişki olduğu sorusu, kıtaya yeni ayak basmış, farklı etnik köken, dil, din ve inançtan milyonlarca insanı barındıran ve 19. yüzyıl sonunda dünyanın en hızlı büyüyen kenti olan Chicago için büyük önem taşıyordu.

Chicago 19. yüzyılın sonunda, gelişen ekonomisiyle dünyadaki en hızlı nüfus artışının yaşandığı kenttir. 1850-1890 yılları arasında bir milyondan fazla nüfusa ulaşarak küçük bir kasabadan, ABD'nin ikinci büyük kentine dönüşmüştür. Alman, İskandinav, İrlandalı, Polonyalı, İtalyan, Çek, Litvanyalı ve Hırvat göçmenlerle birlikte kent büyük bir demografik hareketliliğe sahne olmuştur, 1900 yılında nüfusun yarısı ABD dışında doğanlardan oluşmaktadır. İşte bu koşullar yeni gelişmekte olan sosyoloji disiplini için adeta verimli bir laboratuvar ortamı sunmuştur.

Bu çerçevede "toplum olmak ne anlama gelir" sorusu adeta, Chicago Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nün -ABD'nin 1892'de kurulan ilk sosyoloji bölümü- kapısında dikilmiş, acil bir cevap bekliyordu. Chicago Üniversitesi'nin öncülük ettiği "Kent Araştırmaları" bu sorulara cevap arama çabasının bir parçası olarak iletişim sorunuyla da ilgileniyordu. Yerleşik gelenek ve göreneklerin, tanıdık ya da alışılmış hiç bir şeyin olmadığı, her şeyin en baştan keşfedilmesinin gerektiği, bireylerin her gün birer yabancı olarak karşı karşıya geldikleri bir kentsel dünyanın akışı içinde, "insanlar nasıl etkileşime geçer, nasıl iletişim kurarlar?" sorusu sosyolojik inceleme için hazır bir malzeme sunuyordu. İletişim, sosyal psikolojinin şu temel meselesinde hem problemin kendisi hem de çözümdü; bireyler (psikolojik olan) ve gruplar (toplumsal olan) arasındaki bağlantı. Böylece, sosyal psikoloji ve kent araştırmaları ilk olarak Chicago'da geliştirilerek, Sosyoloji Bölümü'nün araştırma ve eğitim faaliyetlerinin çekirdeğini oluşturdu. Dahası bu bölüme "Chicago Okulu" olarak bilinen kendine özgü sosyolojik araştırma gündemini ve kimliğini kazandırdı.

Chicago Okulu, iletişime psikolojik ve sosyolojik boyutta yaklaşmış, dolayımın olmadığı yüzyüze durumlarda bireyle küçük (birincil) grup arasındaki etkileşime odaklanmıştı. Bu sebeple, dolayımlanmış iletişimin araştırılmasıyla ilgilenmemişti. Dolayımlanmış iletişimin araştırma konusu olması bir başka yerde, 1930'larda Columbia Üniversitesi'nde gerçekleşti. Zamanın "yeni"

İletişim Kuramları I (RTS) ders notu
Doç. Dr. Oğuzhan Taş
(Farklı kaynaklardan derlenmiştir, ders dışı amaçlarla kullanılamaz)

kitle iletişim araçları burada sistematik olarak incelenmeye başladı. Chicago Okulu'nun araştırma yöntemi etnografik saha çalışmasına dayanıyordu; araştırmacılar inceledikleri kültürde katılımcı gözlemci olarak yer alıyordu. Belli bir sahada toplanan veriler ve tespit edilen olgular, sadece "yerinde" [in situ] geçerli sayılıyor, yani bulguların elde edildiği özgül bağlam içinde ya da Chicago Okulu'nun anahtar kavramlarından biriyle söyleyecek olursak kendi yerelliği içinde anlaşılır kabul ediliyordu. Bağlamın özgülüğü Chicago Okulu için büyük önem taşıyordu.

Chicago Okulu için tek bir anahtar teorisyen ve onun etrafında toplanmış bir gruptan söz etmek pek mümkün değildir. Bunun yerine, Chicago Okulu farklı disiplinler içinden konuşurken birbirlerine düşünsel anlamda dokunmuş, belli bakış açıları ve yaklaşımları itibariyle birbirleriyle ilişkilendirilebilen isimlerden oluşur.

Chicago Okulu "Amerikan pragmatizmi"nin kurucusu kabul edebileceğimiz bir gelenek oluşturmuştur. Pragmatik gelenek, Amerikan sosyal bilimlerinin eleştirel yanını temsil eder. Pragmatik eleştirelilik, iletişimle bağlantısını daha sonra değerlendireceğimiz Marksist eleştirelilikten farklıdır. Amerikan liberalizminin kendi içinden doğmuştur, başka bir deyişle liberalizme getirilen liberal bir eleştiridir. Pragmatizm tıpkı sosyoloji bilimi gibi 19. yüzyılın sonlarından itibaren toplumsal hayatta yaşanan baş döndürücü hızdaki gelişmelerin bir ürünüdür. Dolayısıyla her ikisinin de ilgi alanı, odak noktası bu dönüşümden doğan yeni toplumsal hayatın kavranması, eleştirilmesi ve iyileştirilmesidir. Pragmatizm, hakikate ya da doğruya ulaşmada bireyden yola çıkan, bireyin toplumsal deneyimini merkeze alan bir felsefi yaklaşım geliştirmeye çalışmış ve bu yaklaşımı toplumsal sorunların anlaşılıp iyileştirilmesi için kullanmak istemiştir. Pragmatizmde birey sürekli değişen, dönüşen, toplumsal yaşamda aktif rol oynayan bir faildir.

Tekrar belirtecek olursak, pragmatizm, kendi düşünsel geleneğini birey üzerinden kuran bir coğrafyada, ABD'de ortaya çıkmıştır. Chicago Okulu'nun öncü isimlerinden John Dewey, içinden geçtikleri dönemin "büyük toplum"u (*great society*) oluşturduğunu söyler. Fakat ona göre, yapılması gereken bu büyük toplumu, ortak değer ve anlayışlar etrafında bütünleşmiş bir büyük topluluğa (*great community*) dönüştürmektir. Demokrasi, topluluk hayatına ait bir fikirdir. Eskinin cemaatlerinden daha büyük olan ama bir arada yaşamayı başarması gereken bireylerden oluşan büyük topluma karşı hissedilen tedirginlik ile bu büyük topluluğu oluşturmada demokrasiye duyulan inanç dönemin Amerikan ruhunu yansıtmaktadır. Demokrasi kusursuz toplum için ulaşılması gereken bir hedeftir. İşte Dewey'in düşüncesinde iletişim kavramı bu noktada devreye girer; demokrasinin işlerliğindeki işlevi bakımından. Kültürün ve toplumun devamlılığının, toplumsal iletişimin işlevsel bir şekilde sürdürülmesine bağlı olduğuna yönelik inanç, Chicago Okulu'nun iletişime yönelik teorik ilgisinin asıl kaynağıdır. İletişimin bu şekilde kavranışı, onu toplumsal birlikteliğin varlığı, devamlılığı ve düzeni için oldukça merkezi bir konuma yerleştirir. Robert Park'ın gazete üzerine yaptığı çalışmaları saymazsak, Chicago Okulu'nun kitle iletişimi/medya analizleri yapmaktan çok iletişim kavramını sorunsallaştırdığını söylemek yanlış olmaz.

Dört İsmi Ortak Özellikleri

- Dördü de 1859-1964 yıllarında, iç savaş zamanlarında doğmuş ve ufak kasabalarda büyümüşlerdi. Hepsisi de sosyal problemlerin iyileştirilmesi sorunuyla ilgileniyorlardı; mevcut sosyal sorunların sistem içinde çözülebileceğine dair düzeltici (*ameliorative*) ve iyimser (*optimistic*) bir anlayışları vardı.
- Cooley ve Mead'in geliştirdiği "etkileşimci sosyal psikoloji" anlayışı (sembolik etkileşimcilik) hepsinin yaklaşımlarına temel oluşturmuştu. İnsan benliğinin içgüdülerle şekillendiği görüşüne şiddetle karşı çıkmışlar ve kişiliğin oluşumunda kişilerarası ilişkilerin esas olduğunu savunmuşlardı.
- İnsanlar arasındaki ilişkilerde öznelliğin rolüne dikkat çekmişler, bir mesajı alımlayan kişinin, mesajı gönderen kişinin niyetinden bağımsız olarak kendine özgü bir şekilde yorumlaması üzerinde durmuşlardı (C. S. Peirce'in etkisi).

İletişim Kuramları I (RTS) ders notu
Doç. Dr. Oğuzhan Taş
(Farklı kaynaklardan derlenmiştir, ders dışı amaçlarla kullanılamaz)

- Ampirik çalışmalar yapmışlar ama kantitatif (niceliksel) tekniklerle mesafeli durmuşlardı: Robert Park istatistiksel teknikleri, “hokkabazlık” olarak adlandırmıştı.

Charles Cooley

Cooley'nin sosyoloji literatürüne kazandırdığı iki temel kavram vardır.

Birincil grup (Primary group)

Cooley birincil grupları yüz yüze ilişkilerin; yardımlaşma, dostluk ve sevgi bağlarının yüksek olduğu gruplar olarak tanımlar. Birincil grupların üyeleri, üyelik ve bizlik duygusuna sahiptirler. Herhangi bir duruma, biz kavramıyla yaklaştıkları için grup dayanışmasının yüksek olduğu gruplardır. Yüz yüze ilişkilerin ağırlıklı olduğu birincil grupların bu özelliğini koruyabilmesi için üye sayısının az olması gerekir. Cooley, ancak belli sayıda grubun bu tanıma uygun olduğunu saptamıştır. Bunlar oyun ya da arkadaşlık grubu ile komşuluk, akrabalık gibi ilişkilerin olduğu gruplardır. Bireyler, bu gruplar içerisinde sosyal yaşamın ne olduğunu öğrenirler. Birincil gruplar uyumu kolaylaştırır ve toplumsal kontrolü olanaklı kılar. Çünkü bir toplumun devamlılığı üyelerin mevcut norm ve değerleri benimsemesine bağlıdır. Eğer toplumun büyük bir çoğunluğu bunları paylaşmıyor, karşı çıkıyorsa, oluşan anomik ortam ile toplum çöker. Birincil gruplar yeni üyelere norm ve değerleri grup baskısı yoluyla öğretir, onların uyum sağlamalarına yardımcı olurlar.

Ayna benlik (Looking-glass self)

Cooley, bireyin toplum içerisinde diğer insanlarla etkileşimde bulunurken oluşan benliğini “ayna benlik” kavramı ile açıklamaya çalışmıştır. “Ayna benlik”, bireyin kendisini, başkalarının algıladığı gibi algılamasıdır. Kişinin etkileşimde bulunduğu diğer insanların kendisini nasıl algıladıklarını ve nasıl değerlendirdiklerini yansıtır.

“Ayna benlik” kavramı üç temel öğeden oluşur:

1. Kişinin başkalarıyla nasıl algılandığına ilişkin tasarım: Buna benliğin toplumsal anlam taşıyan yönü de denir.
2. Başkalarının kişinin davranışı hakkındaki yargılarının kişide yarattığı tepki: Bu da bireyin toplum içinde aldığı değerdir.
3. Benliğe ait geliştirilen duygular: Gurur duyma, utanma gibi duygulardır.

İnsan kendisini başkalarında uyandırdığı tepkilerle değerlendirir. Ancak bu mekanik bir olgu değildir. İnsan bir davranışının karşısındaki kişide uyandırdığı yargıyı algıladığında, yargının türüne göre bundan gurur ya da utanç duyabilir. Kişiyi ilgilendiren, davranışlarının başkalarının düşüncelerinde nasıl bir yansıma yaptığıdır. Benlik duygusu her zaman diğer insanları da içerir. Bu nedenle Cooley'e göre benlik ve toplum birbirlerinin yansıması olarak düşünülerek incelenmelidir. Bu, sembolik etkileşimciliğin de en temel tezidir, diyebiliriz. Aynaya baktığımızda gördüğümüz şey toplumun kendi yansımasıdır. Bireyi inceleyerek toplumu, toplumu inceleyerek bireyi anlayabiliriz. Bu iki şey, birbirine tutulan ayna gibidir. Nitekim Mead'in düşüncesinde olgunlaşan sembolik etkileşimciliğe göre; sosyolojinin özü etkileşimdir. Bireylerin düşüncelerini belirleyen, sosyal etkileşim kalıplarıdır. Diğerlerinin bizi nasıl gördükleri hakkındaki algımız bizim kendimizi nasıl gördüğümüzü biçimlendirir. Diğerleriyle sözlü ve sözlü olmayan (yani simgesel) yollarla etkileşimler yaşarız. Benlik bu etkileşimlerden ortaya çıkar.

John Dewey

Dewey, ortak (*common*), topluluk (*community*) ve iletişim (*communication*) kavramları arasında sadece sözel bir bağdan fazlası olduğunu belirtir: Toplum içinde ortak bir anlayışa sahip olabilmenin garantörü iletişimdir. Dewey o günün toplumsal ortamında bu ortaklığın bir krize girdiğini tespit eder. Eski döneme ait inançlar, idealler ve ortak anlayışlar yeni yaşam koşullarıyla

İletişim Kuramları I (RTS) ders notu
Doç. Dr. Oğuzhan Taş
(Farklı kaynaklardan derlenmiştir, ders dışı amaçlarla kullanılamaz)

uyumsuzdur. Dolayısıyla toplumun üyelerinin birbirlerini anlayıp uzlaşabildikleri “büyük topluluk” ancak yeni bir iletişimsel ortaklık kurulmasıyla mümkün olabilecektir. *Art as Experience*'da şöyle der:

İletişim, birbirinden ayrı ve tekil olanda katılımı yaratma, ortaklaştırma sürecidir ve onun yarattığı mucizenin bir parçası iletişimde bulunarak anlamın taşınmasıyla, dinleyenin olduğu kadar anlatanın da deneyimine somutluk ve açıklık kazandırmasıdır.

Dewey demokrasiyi “etik bir ideal” olarak görmüş, deneyim yoluyla kendini gerçekleştirmenin önemini vurgulamıştır. Toplumun bilgi kapasitesinin yetersizliğinin ortalığa saçılmasını demokratik realistlerin öne sürdüğü gibi, kitlelerin doğal yetersizliğinin nihai bir belirtisi değil, ancak kamusal katılımın anlamlı yollarının bulunmasındaki başarısızlığın göstergesi olabileceğini savunmuştur. Dewey'e göre bir idrak sorunu olarak demokrasi ancak, bilim, sanat ve eğitim yoluyla olanaklı olabilir. Demokrasi ancak, bireylerin yaşam deneyimini çoğaltarak, yaşamlarını ve söylemlerini zenginleştirerek ideal bir toplumsal düzene temel oluşturabilir. Dolayısıyla Dewey için iletişim sorunu toplumsal yaşamın ideal bir şekilde sürdürülebilmesinde anahtar bir konumdur. John Durham Peters'in belirttiği gibi, “Dewey'de iletişim, kolektif hayatın yaratılmasına katılımıdır, bu da onun için iletişimin her zaman bir politika sorunu olarak (demokrasi sorunu) olarak ortaya çıkması anlamına gelir.”

George Herbert Mead

Mead en çok, kendisinin geliştirdiği ve iletişim kavrayışının temel bir unsurunu oluşturan “sembolik etkileşimcilik” yaklaşımıyla bilinir. Bu teorinin hareket noktası, insan organizması ile onun sosyal ve doğal çevresi arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkisidir.

İnsanlar hayvanlar gibi uyarılara basit tepkiler vermek yerine davranışlarını duruma göre ayarlayabilen varlıklardır. İçinde yaşadıkları dünyayı nesnelere ve durumlara sürekli olarak anlamlar yükleyerek anlayabilen ve bu anlamları (dolayısıyla da dünyayı) sembollerle anlatabilen, diğerleriyle de bu anlamları temsil eden semboller aracılığı ile etkileşim kurabilen ve benlik (self) duygusu geliştirebilen varlıklardır.

Mead'a göre benlik, insanlara toplumsal rol alma sürecinde kendilerini ötekilerin gözünden görebilme imkânı sağlar. Başka bir ifadeyle benlik sayesinde kendimize dışarıdan, bir nesneye bakar gibi bakabiliriz. Diğerlerinin bizi nasıl gördüklerini veya diğerlerinin gözüyle nasıl görüldüğümüzü yorumlayabiliriz. Yalnızca kendimizin değil, başkalarının da farkına varır, başkalarının hislerini, niyetlerini ve beklentilerini yorumlayabiliriz.

Sembolik etkileşimciliğin üç temel önermesi vardır:

1. İnsan, nesnelere onların kendisi için anlamı temelinde yaklaşır. Bu nesne, fiziksel evreninde bulunan bir obje olabileceği gibi insan da olabilir.
2. Bu anlam, kişinin diğer insanlarla olan sosyal etkileşiminden doğar.
3. Nesnelerin anlamları yorumlayıcı bir süreçte değerlendirilir ve değişime uğrar.

Bireyler, içerisinde buldukları doğal ve sosyal çevrelerinin etkisinde kaldıkları oranda, etki de ederek onları dönüştürüp değiştirirler. Birey ile sosyal ve doğal çevresi arasında sürekli bir etkileşim vardır.

İnsan eylemlerini anlamlı kılan şey zihnin varlığıdır. Zihin vasıtasıyla düşünen ve yorumlayan insanın eylemleri motor refleksler olmaktan çıkıp anlamlı yanıtlar haline gelir. “Kültür, sosyal sistem, sosyal sınıflar ya da sosyal roller gibi yapısal özellikler, onların eylemleri için koşulları belirler fakat onların eylemlerini belirlemez. Dolayısıyla toplumun işleyişini anlayabilmek için, toplumun aktif, yapıcı, yaratıcı ve yorumlama kabiliyeti olan insan özneler tarafından gündelik yaşamda sembolik etkileşim ve iletişim aracılığıyla her gün nasıl inşa edildiğini ortaya koymak gerekir. Sembolik etkileşimciliğin öznellik üzerindeki bu vurgusu bireyi toplumsal sistem içinde

İletişim Kuramları I (RTS) ders notu
Doç. Dr. Oğuzhan Taş
(Farklı kaynaklardan derlenmiştir, ders dışı amaçlarla kullanılamaz)

pasif bir birim olarak gören ve sayısal verilere indirgeyen anlayışlara karşıdır. Ne var ki bu aktif özne kavrayışı iletişim çalışmalarının erken yıllarında çokça üzerinde durulan bir tema olmayacaktır.

Mead için kişinin kendilik (benlik) bilincine ulaşması bir süreçtir ve kişi ancak bir ötekiyle iletişime geçerek kendilik bilincini oluşturabilir. İnsanın sosyal varlığı ötekinin katılımını içeren bir iletişim dünyası içinde gerçekleşir. Mead'e göre "yalnız insan bir bütüne ait olup bunu henüz fark edememiş kişidir." Bu yalnız-izole insanın ortak bir anlaşma evreni oluşturan "evrensel söylem"e katılabilmesi için diğer bireylerle iletişimde bulunması gerekir. Mead, bireyleri birbirine yaklaştıran her yeniliğin, onların kendilerini diğerlerinin yerine koymaya, deneyimlerin paylaşılmasına ve bireylerin sosyalleşmesine olanak tanıdığından söz eder.

Robert Park

Gazetecilik pratiğinden gelen Robert Park, 1914'ten emekli olduğu 1936 yılına kadar sosyoloji bölümünde oldukça aktif bir rol üstlenmiştir. Park'a göre iletişim, tüm sosyal süreçlerin merkezindedir. İletişim toplumsal deneyimin olduğu karmaşık ve çok yönlü bir süreçtir. Park, iletişim aracılığıyla gerçekleşen sosyal etkileşim sürecini dört aşamalı olarak ele alır:

Rekabet (*competition*) - Çatışma (*conflict*) - Uyum (*accommodation*) - Asimilasyon (*assimilation*)

Yarışma ilksel olandır; sosyal ilişki ya da iletişimi gerektirmez. İnsanın etrafını çevreleyen doğa ile yaptığı bilinçsiz hayat mücadelesidir. Çatışma ise her zaman bilinçli ve kişiseldir. Bu iki süreç aracılığıyla bireyler arasında uyum süreci başlar. Tüm toplumsal geleneklere, duygulara, kültüre ve teknik gelişmeye baştığımızda bunların bir uyum sürecine işaret ettiğini görürüz. Son olarak, asimilasyon çatışmanın azaldığı, rekabetin kontrol edildiği bir alışma süreci olarak kabul edilir. Bu son kavram Amerikanlaşma süreci olarak da bilinir ve ünlü *eritme potası* metaforunu çağırır. Park, "Gazetenin Doğal Tarihi" başlıklı önemli yazısında gazetelerin özellikle de dönemin boyalı basınının (*yellow press*) bu süreçte önemli olduğunu vurgular:

Hearst'ün gazetelerinden en başarılısı olan *The New York Evening Journal*'in her altı yılda bir, yeni bir abone kitlesi edindiği söylenir. Görünürde bu gazete, okuyucularını çoğunlukla göçmenlerden edinir. Bu okuyucular, yabancı dildeki basından mezun olup Hearst'ün gazetelerine geçerler ve bu gazetelerin sansyonculuğu biktırmaya başladığında, daha ağır başlı gazetelere geçerler. Her halükarda Hearst muazzam bir Amerikanlaştırıcı olmuştur.

Park'a göre haber temel bir bilgi biçimidir: Bilginin en erken ve başlangıç formlarından birisi haberdur. Haberler tek başına kamuoyu yaratamaz, ancak kamunun haberler aracılığıyla edindikleri enformasyon üzerine tartışmaları bunu yaratabilir. Çünkü haber propaganda amacına uygunmuş gibi gözükse de bir mecra olmakla birlikte her zaman yoruma açık bir yapıya sahiptir. Bu propaganda açısından kimi yerde ölümcül de olabilir. Gazete okuyan birey, okuduğunu yorumlar ve yazı işlerinin yarattığı tuzaklara düşmez. Gazetenin gösterdiği gerçekliğe bakarken onu yorumlaması gerektiğini de bilir:

İletişim kişilerarası etkileşimin bir süreci ya da formudur. Süreç ancak bir tür anlayışla sonuçlandığında tamamlanır. Başka bir deyişle iletişim, bireysel psikolojide kullanılan terimlerle söylendiğinde, asla bir uyarıcı ve yanıtı ibaret değildir. İletişim daha ziyade ifade etme, yorum ve yanıtıdır.